

ІННОВАЦІЙНІ ВИЯВИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ІДЕЯХ: СУПЕРЕЧНОСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ

З. І. Тіменик

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

© Тіменик З. І., 2016

На підставі спадщини українських мислителів 60-х рр. XIX ст. – 70-х рр. XX ст. розкрито інноваційні особливості історичної пам'яті стосовно обміркованих ідей. Автор зазначає, що у контексті (між)релігійних комунікацій, міждисциплінарного простору такі особливості у системі духовної культури взаємообумовлюються. Суперечності й гармонізація у виниклих процесах є об'єктивними, закономірними, бо історична пам'ять є однією із запорук у розвитку духовно-культурної спадщини.

Ключові слова: Бог, добро-зло, ідея, істина, історико-релігійний процес, світло-темрява, темпоритміка.

In order to elaborate on this topic, the works of Ukrainian thinkers (60s of XIX – 70s of XX c.) are analyzing (Orest Novyts'ky, Olexy Kozlov, Nicholas Berdyaev, Sergey Bulhakov, Metropolitan Ilarion (Ohijenko), Patriarch and Cardinal Joseph Slipyj). The idea of God in the structure of man and Universe, the idea of interaction of good and evil, light and darkness become the object of our research. On the basis of the universal model “now–once” and the universal relation “God–man–God” the historical memory as an interdisciplinary space is considered. The principles of graduality–consistency, transcendence, wholeness and harmony–symphony are using as partially methodological tools. The idea of God in the structure of man and the universe is considered as the condition of the historical development of religion and also from the point of view of a pseudo-religion. The idea of interaction of good and evil, light and darkness is considered and explicated from the complex point of the problem of interaction elements in the interdisciplinary space. “The religious logics” has the real function in the context of the historical memory and supposes the introduction such new concepts as “inter-religious consciousness”, “revelation studies”. The author justifies a historical interdependence of considered principles, relations, ideas and other mental constructs. A certain harmonization of analytical and synthetic thinking at different stages of historical development of religious systems is affirmed, when an act of philosophical and historical cognition was stipulated by an act of faith. Versatility and ambiguity of processes possessing elements of harmony and synthesis are validated. The regularity of harmony of individual interreligious doctrinal of concepts and phenomena is interpreted.

Key words: God, good-evil, historical and interreligious process, idea, light-darkness, temporal rhythm, truth.

Постановка проблеми. Історична пам'ять – як багатовимірне міжгалузеве поняття – набуває сутнісно нового сприйняття. Тому її інноваційне осмислення у просторі філософсько-релігійних ідей стимулює евристичні зусилля щодо взаємодії також духовного, національного й культурного. Важливо усвідомити: назване осмислення сприяє активізації (між)релігійних комунікацій, спонукаючи до діалогу зі світом позахристиянським з погляду обумовленості історичних епох. Маловивченою залишається тема історичної пам'яті також щодо її одночасної здатності наскрізно проникати у міждисциплінарний простір. Утруднює дослідження й недостатність термінологічної бази, а тому виникає потреба вводити нові поняття, що сприятимуть утвердженню соборності національного духу, маючи на увазі,

зокрема, і багатосотлітні язичницько-християнські контакти. Запропонована тема – майже не досліджена: у публікаціях її заторкнуто дотично, сегментно, опосередковано. Зокрема, О. Богомолець акцентує увагу на можливостях історичної пам'яті щодо культу поклоніння з позиції історико-релігійного досвіду [див.: 2, с. 254]. Натомість В. Волошин зосереджується на феноменологізації зв'язків між фактом історичним й релігійним, зокрема, коли взаємодія добра-зла, світла-темряви ускладнюється, а її критерії уможливлено розкрити тільки з увагою до комплексу суперечностей [див.: 5, с. 344].

Мета досліджень – за текстами українських мислителів 60-х рр. XIX – 70-х рр. XX ст. осмислити суперечності й закономірності інноваційних виражень історичної пам'яті стосовно ідеї Бога з погляду струк-

тури людини, світобудови та ідеї взаємодії добра–зла, світла–темряви з погляду корелятивних ситуацій.

Результати дослідження. Перша із названих ідей закономірно уконтекстовується із функціональними особливостями історичної пам'яті щодо сутнісного розуміння релігії як системи, передусім, коли усвідомлювати деструктивні реалії лжевчень.

Так, зокрема, Сергій Булгаков, розмірковуючи про дисгармонійне сприйняття Того, Хто Найвищий, стверджував: “Принцип ерархізму, котрий настійливо висувається тут [у теософії], мав би підґрунтя тільки тоді, коли б і Бог увіходив у цю ж ерархію, перебував би на її вершині, так щоби вона зображала собою реальну й природну градацію зіходження до Бога” [3, с. 621–622]. Справжнє сприйняття сутності Божества¹, стає, отже, однією із першоумов згармонізованості у просторі історичної пам'яті про обмірковані духовні стани. Сюди ж долучається непрявно виражене відношення “Бог–людина–Бог” крізь факт історично проминутих епох за участю моделі “тепер–колись”. Водночас дотично примикає принцип етапності–послідовності у поєднанні із принципом цілісності. Але останній принцип не може утвердитись – як і принцип ерархізму – через відсутність умов для гармонізації у просторі теософії. Дослідник ситуативно уконтекстовує фрагменти з історії релігійних течій і культів з єдиною метою – усвідомити достовірну сутність Того, Хто Найвищий, осмислюючи водночас окремі необхідні складові релігії: “Де нема молитви, там нема релігії”². Не треба при цьому сплутувати з молитвою теософських сурогатів: “концентрації, медитації, інтуїції”, котрі все-таки мають справу не з Богом, а зі світом, занурюють людину не у Трансцендентне, а в іманентне, божественним хочуть замінити Бога” [3, с. 603].

Ще раніше теософські лже-релігійні засади у названий простір уконтекстовує Микола Бердяєв. Зокрема, – через поняття “соціалістична лже-релігія”, яка “<...> починається там, де улаштовується людське життя без сенсу, без мети, без Бога” [1, с. 514]. Історико-суспільний контекст обміркованої ідеї тут органічно сегментує з ідеєю взаємодії–добра–зла, світла–темряви на зіткненні філософсько-релігійної та політологічної думки, унаслідок чого створюється ефект міжзагузевого переосмислення поняттєвих сутностей. Водночас сприяє гармонізації антропологізаційна складова названого контексту. Правда, за умови, коли виникнуть дві сприятливі ситуації: зреалізування логічного “якщо–то” у поєднанні з виконанням модального імперативу “не творі

злого”: “За духом соціалізму кожен повинен боротися <...> проти ерархії індивідуальностей, що предвічно є даною з погляду божественної гармонії” [1, с. 541]. Тут назване виражено через конкретно історичний простір індивіда–соціума–мирянину, коли мовити про людину як багатомірне поняття у руслі її духовного покликання, адже вона “<...> має своє значення, якщо сповняє <...> індивідуальне призначення, <...> стає особистістю, образ якої предвічно існує у творчій мислі Божества” [1, с. 541]. Тобто коли гармонізація на шляху до сприйняття Бога усталюється через суперечливу взаємодію добра–зла, світла–темряви і стає підставою для розмислів про взаємозумовлене буття обміркованих ідей. Структурна різновимірність залучених понять спричинює ефект їх неоднозначних темпоритмічних виражень, до яких супровідно (крізь історичне осмислення епох) долучається також філософська концепція часу, активізуючи вияв і самих ідей. У такому мисленнєвому руслі Сергій Булгаков стверджував: “Актуальність Бога у світі робить час реальним і тим самим устанавлює часи та терміни світових звершень, укладає основу історії”³, а разом і усуває можливість детерміністичного розуміння світу, як механізму, в якому все заздалегідь передбачено” [4, с. 334]. Відтак усвідомлення сенсу обміркованої ідеї непрявно узалежнюється від рівня згармонізованості історичних подій через повновартісний вияв відношення “Бог–людина–Бог”.

Ідеї виявляють свою функціональність і тоді, коли мовити про генезу культу поклоніння, про першовитоки у сприйнятті Божества. З цього приводу Орест Новицький розмірковував: “Перед тим, як виникло поклоніння тваринам і перевелось у <...> забобон, уже повинні були існувати поняття про богів, котрі⁴ дали підставу для того, а не навпаки (як багато хто вважає), нібито самі поняття у єгиптян про богів сформувалися ще у час, коли вони попередньо обожнювали тварин, як фетишів” [9, с. 138]. В історичному зрізі існування конкретної віровизнавчої системи відбувається взаємообумовлення ідей, зокрема, коли духовні кризи є безпосереднім наслідком морального занепаду суспільства. Тому поклоніння – як закономірно природне явище – набуває дисгармонійних, деструктивних рис, а із появою елементів фанатизму трансформується у забобон⁵.

³ Курсив – С. Б.

⁴ Тобто – боги.

⁵ Стосовно історії “забобону”, то наразі він не має смислової завершеності, так і не набувши усталеного тлумачення. Одна з причин – сутнісні розбіжності з ідеологічних міркувань. Коли за тоталітарного режиму, в епоху СРСР, “забобони” можна було трактувати не інакше, як різновиди “пересудів” [див.: [Б. п.]. Забобони // Словник

¹ У цій статті поняття “Бог” і “Божество” уживано як синонімічні.

² Курсив – С. Б.

Однак контрверзи виникають у працях і самих дослідників. Особливо, коли історико-культурне буття трактовано без комплексного аналізу, зосібна, – без поєднання принципу поетапності у сприйнятті іншорелігійної думки; принципу вільного розвитку й духовних видозмін; гармонії-симфонії. Таке можна натрапити у Михайла Грушевського, коли латентно із контексту вирисовується його розуміння філософсько-релігійної ідеї взаємодії добра-зла, світла-правди. Дослідник зазначав: “Требник⁶ <...> віродив темну середньовічну фантастику, з її обрядами на вигнання і приборкання⁷ нечистої сили та поученнями, переповненими вірою в реальність всякої чортівщини” [6, с. 101]. Незалучення потрібного комплексу методологічних засобів спричинило тут фактичну стереотипізацію понять, а сама історична пам'ять про звичаєво-обрядовий уклад зазнала певних деструкцій. Іншої позиції дотримувався Митрополит Іларіон (Огієнко), який (між)релігійні комунікації у Могилянському Требнику трактував з позиції їх послідовної феноменологізації історичного – у буття сучасної людини, маючи на увазі ситуацію, коли “<...> система [дохристиянських вірувань] й тепер сильно впливає на нашу віру Христову, правильніше – живе поруч із нею <...>” [7, с. 10]. Отже, в разі утвердженні обміркованих ідей вияви названих комунікацій набувають об'єктивізаційних рис. Застосовуючи принцип цілісності, Митрополит небезпідставно зауважував, що старі “<...> релігійні форми звичайно не гинуть остаточно, але тільки змінюються, чи то в формі без зміни ідеї, чи то в ідеї без зміни форми” [7, с. 171]. Дослідник закономірно вводить поняття “глибока старовина” з історіософським, символічно-узагальненим сенсом; і воно стосувалося будь-якого духовно-культурного позитиву із дохристиянської епохи. Тому нібито “темну середньовічну фантастику” із названого Требника [6, с.101] Владика Іларіон сприймав як фактично глибоку згармонізовану старовину, оскільки “<...> вона була народня⁸ і з народом <...> позосталася” [7, с. 334]. А сам контекст (між)релігійних комунікацій,

що системно пронизує Требникові тексти, у “Дохристиянських віруваннях” сприймався закономірно, оскільки там “<...> помітно відбилися <...> наші стародавні вірування” [7, с. 379–380].

До чинників, які формували стереотипи в історіософським зрізі, треба зарахувати й літописну упередженість про сприйняття Бога (Божеств) у язичників-праукраїнців. Тому з часом і витворилась модель “недостовірності–стереотипи–контрверзи”. Інноваційні вияви в утвердженні обміркованих ідей супровідно стають дотичними до моральної філософії і психофізики. І тут Владика Іларіонов поділяв позицію О. Потебні, який стверджував: “Замовчування в наших літописців <...> або поверхові згадування народніх вірувань пояснюються зневажливим відношенням наших монахів до цих вірувань. З відсутності даних не можна робити тільки негативні висновки”⁹ [цит. за: 7, с. 13].

За таких ситуацій інноваційні вияви обміркованих ідей ситуативно переміщуються у психофізичний світ самих язичників, темпоритміка якого у цьому разі сприяє цілісному розумінню Того, Хто Найвищий: “Ідол для язичника сам був богом, а не нагадуванням про бога, не його тільки фігурою” [7, с. 156]. Тут інноваційність полягає у спробі Владика Іларіона через компаративний метод зіставити неоднозначні підходи щодо культу поклоніння Бога у двох віровизнавчих системах прото- і сучасних українців. Зосібна, – у ситуації, коли у наших предків уоднозначнювалось зображення Божества і Його Самого, а у сучасних українців – зображення Бога стало супровідним, помагальним чинником у Його сприйнятті. Сам факт, що Митрополит Іларіон жодним чином і не натякає навіть на якийсь нібито примітивний рівень язичників у сприйнятті Божества (Божеств) – такий факт уже свідчить про філософсько-релігійне сприйняття обміркованої ідеї. Окрім того, помітний намір віднаходити й систематизувати елементи божественного саме щодо рівня пошанування-поклоніння – складової духовної культури українців як етнонації.

Ще один історіософський зріз запропонував Олексій Козлов: “<...> окрім сили традиції, котра неминуче підпорядковує собі всіх людей, <...> окрім незначної здатності пересічної людини взагалі до самостійного мислення, є ще важлива причина такого явища¹⁰, яка полягає у *найбільшій природній трудності*¹¹ формувати достатньо відповідне поняття про Бога¹². Як уже спочатку зазначалося, для цього

української мови / Редкол.: акад АН УРСР І. К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 25], то згодом з'ясувалося, що забобон – “особливий, суціль [тут і далі курсив Марини Новикової – З. Т.] значущий і тому суціль віщий – діалог Людини зі Світом” [див.: Новикова М. Прасвіт українських замовлянь: [передмова] / Марина Новикова // Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993. – С. 16. [Авторську орфографію цієї сентенції збережено].

⁶ Мовиться про Требник Митрополита Петра Могили.

⁷ Таке написання у тексті.

⁸ Таке написання у тексті

⁹ Правопис слів у цій сентенції збережено.

¹⁰ Тобто мовиться про явище об'єктивного існування численних понять про Бога.

¹¹ Курсив – О. К.

¹² Тут і далі написання цього слова – наше.

треба зіставити (порівняти) пункт первісного усвідомлення Бога з якими-небудь пунктами <...> похідної свідомості”. [8, с. 453–454]. Тут історіософське органічно взаємообумовлено і з психофізичним, і з філософською концепцією часу. Відтак формується твердження: в усій повноті проникнутись у язичницький віровизнавчий світ на шляху до осмислення обміркованої ідеї видається практично неможливим. Попри те, однією з перших підстав для гармонізації різнотемпоритмічних процесів є взаємозагладжена темпоритміка духовних станів різних історичних епох через осмислення сутнісних порівняльних зіставлень. Зі ситуативною дотичністю сюди примикають елементи й одкровенознавства¹³ (передусім – з погляду культури його усвідомлення цього поняття і щодо його перспективного усталення у дослідницьким процесі як окремої галузі знання).

Усвідомлюючи, що обмірковане теоретично є малоюмовірним, Владика Йосиф (Сліпий) використав низку методологічних чинників, аби все-таки ствердити: практика духовного життя здатна засвідчити уже давно усталені у (між)релігійних комунікаціях своєрідні духовні вартості, якими для різдвяно-новорічного циклу стали, зокрема, колядки. Серед таких чинників – принцип таємничості, єдності протилежностей і єдності всього сущого разом із принципом симфонії і у взаємозв'язках із двома методами – аналізу й синтезу. Комплексне використання названих принципів дало підстави Владичі Йосифу стверджувати: в (охристиянізованих з язичницької епохи) колядках “висловлена уся теологія і вкладена ціла українська душа” [11, с. 5]. Тут контроверсійність впливає передусім із парадоксальної ситуації, коли мати на увазі ідею взаємодії добра-зла, світла-темряви. У розумінні українського Владика теологія не є настільки такою вже консервативною, бо в її структурі, виявляється, органічно вписане функціонування колядок. Отож, крізь (між)релігійні комунікації у різдвяному посланні історико-культурні набутки – колядки – набули цілісного вираження. З огляду на супровідну дію моделі “тепер–колись” можна розмірковувати про елементи синтезу і ситуативний вияв “міжрелігійної свідомості” – поняття, через яке уможливлено обґрунтувати зміни на міжвіровизнавчих суміжжях.

Суперечності виникають й тоді, коли зодіакальний прояв гороскопів (зі сфери астрології)

¹³ Поняття “одкровенознавство” введено експериментально, аби зазначити: історична пам'ять здатна проникати однаковою мірою і в одкровення природи (сфера язичництва), і в Одкровення Бога (сфера християнства); відтак є підстави розмірковувати про історіософію різноформних контактів між названими видами одкровення.

трансформується у можливості християнського Бога. Отож Владика Йосиф небезпідставно стверджував: “Ісус <...> – це символ майбутнього, <...> дороговказ всіх високих задумів, зусиль і трудів з найкращими гороскопами і візіями на грядущі віки”, тому необхідно “йти за Христовою зіркою в дальшу мандрівку життя” [12, с. 14–15]. З позиції обміркованих ідей уможливлено розмірковувати про охристиянізоване сприйняття “гороскопів” через своєрідні прояви народної космогонії.

Тут “міжрелігійна свідомість” об'єктивізує безперерність своєї буттєвості попри історично неоднозначні епохи двох віровизнавчих систем пра- і сучасних українців. Згодом уреальнюються елементи синтезу також на зіткненні безпосередньо опроцесуальних двох віровчень українців: коли “<...> різдвяні гороскопи зоріють перед кожним з нас і цілим нашим народом” [13, с. 5]. Взаємодія обміркованих ідей тут непроявно пов'язана з ідеєю соборності української нації, зокрема, – щодо феномену безперервного взаємобуття пра- і сучасного звичаєво-обрядового укладу. Тому назване дало підставу ствердити, що “пшениця-кутя, коляди і різдвяна ікона – це геніальна творчість, віра в радість українця, в яких він вложив цілу свою душу” [10, с. 11]. Етнонаціональне набуває всесоборницького утвердження: “<...> різдвяні гороскопи зоріють перед кожним з нас і цілим нашим народом” [13, с. 5]. Мисленнєвий хід поетапно сприяв сформуванню такого, на перший погляд, парадоксального поняття як “різдвяні гороскопи”, але – закономірного саме з позиції “релігійної логіки”, внаслідок чого інноваційне осмислення через системне згармонізування з комплексом методологічних чинників уможливило супровідну участь названого поняття у просторі обміркованих ідей.

Висновки. Отже, є підстави стверджувати, що:

- 1) історична пам'ять виражається у філософсько-релігійних ідеях системно з огляду на свою багатовимірність;
- 2) взаємодія методологічних засобів (принципів, моделей, відношень) максимально сприяє інноваційному трактуванню такої пам'яті;
- 3) стосовно (між)релігійних комунікацій та міждисциплінарного простору, то вони взаємообумовлюються, синхронізуючи свої можливості через сегментність, дотичність, ситуативність;
- 4) існування суперечностей є закономірним, оскільки сприяють сутнісного вивченню ідей і водночас стають “ключем розуміння” для гармонізації у виниклих процесах, станах;
- 5) щодо можливих контроверзів у сентенціях мислителів, то таке відбувається, коли недостатньо використовувати методологічні засоби, побічним наслідком чого є стереотипізація позицій в осмисленні феномену історичної пам'яті.

Подальше вивчення теми сприятиме поглибленому розумінню як історичної пам'яті в обміркованих ідеях, так і актуалізації їх утвердження задля зміцнення соборницького духа української нації серед сучасних глобалізаційних обставин.

1. Бердяев Н. Социализм, как религия / Николай Бердяев // Вопросы философии и психологии [Москва]. – 1906. – 5(85). – С. 508–545. 2. Богомолец О. В. Специфіка язичницького світогляду слов'ян в контексті його християнської трансформації / О. В. Богомолец // Гілея: наук вісник: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашикевич. – К. : Гілея, 2015. – 99 (№ 8). – С. 251–255. 3. Булгаков Сергей. Трансцендентальная проблема религии // Вопросы философии и психологии [Москва]. – 1914. – 4(124). – С. 580–652. 4. Булгаков Сергей. О тварности // Вопросы философии и психологии [Москва]. – 1915. – 4(129). – С. 293–344. 5. Волошин В. Историчний факт та факт релігійної історії / В. Волошин // Гілея. – 75(8). – 2013. – С. 343–345. 6. Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні / Михайло Грушевський. – К. : Освіта, 1993. – 192 с. 7. Іларіон Митр. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Іларіон Митр. – К. : АТ “Обереги”, 1992. – 424 с. – (Факсимільне відтворення за вінніпедзьким виданням 1965-го року). 8. Козлов А. Сознание Бога и знание о Боге. Воспоминание об онтологическом доказательстве бытия Божия / Алексей Козлов // Вопросы философии и психологии [Москва]. – 1895. – 4 (29). – С. 445–460. 9. [Новицький Орест]. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. Соч[инение] Ор[еста] Новицкого : в 4 ч. / [вступ. статья автора без подпису на с. V–XII] / [Орест Новицкий]. – К. : В Университетской типографии, 1860. – Ч. I: Религия и философия Древнего Востока. – XV с. + 326 с. 10. [Сліпий Йосиф]. Різдвяний привіт Верховного Архієпископа Кард[инала] Кир Йосифа // Благовісник [Рим]. – 1967. – 1–2. – С. 9–13. 11. [Сліпий Йосиф. Різдвяний привіт Верховного Архієпископа Кард[инала] Кир Йосифа // Благовісник [Рим]. – 1968. – 1–4. – С. 3–5. 12. [Сліпий Йосиф]. Послання Верховного Архієпископа Кир Йосифа з нагоди Різдва / Йосиф Сліпий // Благовісник. – [Рим], 1969. – 1–4. – С. 11–15. 13. [Сліпий Йосиф]. Послання з нагоди Різдва Верховного Архієпископа / [Йосиф Сліпий] // Благовісник. – [Рим], 1970. – 1–4. – С. 3–6.

References

1. Berdiaiev N. (1906), *Sotsializm, kak religiiia*, (*Socialism as a religion*), *Voprosy Filosofii i Psichologii*, Moscow, 5(85), pp. 508–545 (rus). 2. Bohomolets' O. V. (2015), *Spetsyfika yazychnyts'koho svitohliadu sloviaiv v konteksti yoho khrystyians'koi transformacii*, (*Specificity of Paganish Outlook Slavs in the Context of His Christian Transformation*), *Hilei*, Kyiv, 99(8), pp. 251–255. 3. Bulhakov S. (1914), *Trantsendental'naia problema relihii* (*Prodolzheniie*), (*Transcendental Problem of Religion (Continuation)*), *Voprosy Filosofii i Psichologii*, Moscow, 24, pp. 580–652 (rus). 4. Bulhakov S. (1915), *O tvarnosni*, (*Of creatures*), *Voprosy Filosofii i Psichologii*, Moscow, 29, pp. 293–244 (rus). 5. Woloshyn V. (2013), *Istorychnyi fakt ta fakt relihiinoi istorii*, (*Historical Fact and Fact of Religious History*), *Hileia*, Kyiv, 8, pp. 343–345. 6. Hrushevskiy M. (1993), *Z istorii relihiinoi dumky v Ukraini*, (*From the History of Religious Thought in Ukraine*), *Osvita*, Kyiv, 192 pp. 7. Ilarion Metr. (1992), *Dokhrystyians'ki viruvannia ukrains'koho narodu*, (*Pre-Christian Beliefs of the Ukrainian People, ist.-religions. monograph*), АТ “Oberehy”, Kyiv, 424 p. 8. Kozlov A. (1885), *Soznaniie Boha i znaniie o Bohie. Vospominaniie ob ontolohichieskom dokazatiel'stwie bytiia Bozhiiia*, (*God Consciousness and Knowledge about God. Recollections of Ontological Proof of God's Existence*), *Voprosy Filosofii i Psikhlohii*, Moscow, 4(29), pp. 445–460 (rus). 9. [Novyts'kyi Orest] (1860), *Postiepiennoie razvitiie drievnikih filosofskikh uchienii v sviazi s razvitiem yazycheskikh vierovanii. So[chinieniie] Or[esta] Novitskoho : v 4 ch. [vstup. statt'ia] bez pidpysu na s. V–XII*], Ch. I: *Relihiia i filosofiiia Drievnieho Vostoka*, XV s. + 326 s., (*Gradual Development of Ancient Philosophical Theories in Connection with the Development Paganish Beliefs. Comp[osition] in 4 parts. [Introduction by the anonymous author, pp. V–XII]*), part I: *Religion and Philosophy of Ancient Orient*, V *Universitetskoj Tipografii*, Kyiv, XV p. + 326 p.) (rus). 10. Slipyi Yosyf (1967), *Rizdvianyi pryvit Verkhovnoho Arkhyiepyskopa Kard[synala] Kyr Yosyfa*, (*Christmas Message by Kyr Yosyf, Supreme Archbishop and Cardinal*), *Blahovisnyk*, Rym, 1–2, pp. 9–13. 11. Slipyi Yosyf (1968), *Rizdvianyi pryvit Verkhovnoho Arkhyiepyskopa Kardynala Kyr Yosyfa*, (*Christmas Message by Kyr Yosyf, Supreme Archbishop and Cardinal*), *Blahovisnyk*, Rome, 1–4, pp. 3–5. 12. Slipyi Yosyf (1969), *Poslannia Verhovnoho Arhyiepyskopa Kyr Josyfa z nahody Rizdva*, (*The Message on Occasion of Christmas by Kyr Yosyf, Supreme Archbishop*), *Blahovisnyk*, Rome, 1–4, pp. 14–15. 13. Slipyi Yosyf (1970), *Poslann'ia z nahody Rizdva Verkhovnoho Arhyiepyskopa*, (*The Message on Occasion of Christmas by Kyr Yosyf, Supreme Archbishop*), *Blahovisnyk*, Rome, 1–4, pp. 3–6.

